क्रमां. २८

2474

तैत्तिरीय शांकरभाष्य टिप्पनम्

४४४/१९

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(1)

॥अथतैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकाप्रारंभः॥

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

॥१॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ यत्प्रकाशासुखाभिन्नं यन्मंत्रेण प्रकाशितं ॥ विरक्तं
ब्राह्मणेन तस्यामहे स्वयं ब्रह्म निर्भयं ॥१॥ यजुर्वेदशाखाभेद तैत्तिरीयकोपनिषदं व्याचिख्यासुर्भगवान्
(२) भाष्यकारस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेन तटस्थलक्षणेन मंदमतीन्प्रतिसामान्येनोपल
क्षितं ॥ सत्यज्ञानादिना च स्वरूपलक्षणेन विशेषतो विनिश्चितं नमस्कारच्छलेन संक्षेपतो दर्शयति ॥ य
स्माज्जातमिति ॥ निमित्तोपादानत्वयोः पंचम्याः साधारण्यादुभयविधमपि कारणत्वमिह विवक्षितं का
र्यविलयस्य प्रकृतावेव नियतत्वाद्विशेषतः प्रकृतिमाह ॥ य[illegible]स्मिन्नेव चेति ॥ कार्यधा
रणत्वस्य निमित्तेपि धर्मादौ प्रसिद्धत्वात्साधारणकारणत्वमाह ॥ येनेति ॥ [illegible] स्वरूपलक्षणसूचनं ॥ गु ज्ञानासनर्शं
रुभक्ते विद्याप्राप्त्यावंतरंगसाधनत्वं ख्यापयितुं गुरून्प्रणमति ॥ येरिति ॥ पदानि च वाक्यानि च प्रमाणं
चानुमानादि तद्विवेचनेन व्याख्यातारः समर्थाः ॥ चिकीर्षितं निर्दिशति ॥ तैत्तिरीयकेति ॥ व्युत्पन्नस्य पदेभ्यः ॥१॥

ये

न पदार्थस्मृतिसंभवात्पदस्मारितपदार्थानां संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात्तत्प्रकारेणोपनिषत्तात्पर्यस्य निरूपितत्वाच्च
विशिष्य इत्यर्थः एवं व्याख्यारंभ इत्याशंक्याह ॥ विस्पष्टार्थेति ॥ मंदमतीनां स्वत एव निःशेषपदार्थस्मरणासंभवादुप
निषदुक्तनिःशेषपदार्थानां निःसंशयं ज्ञानं येन तेषामुपकार इत्यर्थः ॥ कर्मविचारेणैवोपनिषदो गतार्थत्वा
दुपनिषत्प्रयोजनस्य निःश्रेयसस्य कर्मभ्य एव संभवात् व्यर्थो व्याख्यारंभो न युक्त इत्याशंकामपनेतुं कर्मकांडा
(2A) र्थमाह ॥ नित्यानीति ॥ अथातो धर्मजिज्ञासेति जैमिनिना धर्मग्रहणेन सिद्धवस्तुविचारस्य पर्युदस्तत्वान्नोपनि
षदो गतार्थत्वमित्यर्थः ॥ तानि च कर्माणि संचितदुरितक्षयार्थानि धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेर्न निःश्रेयसार्थानि ॥
न केवलं जीवतो वश्यकर्तव्यान्यधिगतानि फलार्थिनां काम्यानि चैवं न तान्यपि निःश्रेय[illegible]सार्थानि स्वर्गकामः पशु
काम इतिवन्मोक्षकामो दः कुर्यादित्यश्रवणात् ततः सं[illegible]सार एव कर्मणां फलमित्यर्थः ॥ कर्मकांडार्थमुक्त्वा तत्राऽवि
चारितमुपनिषदर्थमाह ॥ इदानीमिति ॥ कर्मण उपादानेऽनुष्ठाने यो हेतुस्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मविद्यास्मिन्ग्रंथेऽऽरभ्यते ॥
अ तः स निदानकर्मोन्मूलनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकांडविरुद्धार्थत्वान्न गतार्थत्वमित्यर्थः ॥ कर्मानुष्ठानहेतुर्नियोगस्त
स्य प्रमाणसिद्धत्वान्न विद्ययाविरोध इत्याशंक्याह ॥ कर्महेतुरिति ॥ अस्येदं साधनमित्येतावच्छा[illegible]णबोध्यतैव स्यात्त्रा

स्त्रे

Joint project of Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and ... Mumbai.

॥ ८ ॥

प्रवर्तकः॥
न

भिलाषः स तत्र प्रवर्तते कामत एवातो नियोगस्य प्रवर्तकत्वसंभावनापीत्यर्थः॥ सति कामे प्रवृत्तिरिति अन्वय उक्तः॥
कामाभावेन प्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमाहासतीति अभिलषितविषयप्राप्तिः कामनिवृत्तेर्हेतुर्न विद्यातः कथं कर्महेतु
परिहाराय विद्यारंभ इत्याशंक्याहात्मकामत्वेइति॥ कामितविषयप्राप्तौ कामस्योत्कलिकोपशममात्रेन तूच्छेदः॥
दि पुनर्विषयाकांक्षादर्शनादात्मकामतापि निरंकुशात्मैव वस्तु नान्यत्ततोस्तीत्येवं रूपात्मकामत्वे सति भवति का
रूप मयितव्याभावादेवात्मानं स्वद्वयानंदमजानन्नेव व्यतिरिक्तं विषयं पश्यन्कामयते ततः कामस्यात्माविद्याम्
लत्वादात्मविद्यैव तन्निवृत्तिहेतुरित्यर्थः॥ भवत्वात्मविद्या कामविरोधिनी कर्महेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्यात्र
(3) स्तूयत इति कथमुक्तं तत्राहात्मेति॥ आनंदमयं परमात्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता॥ एवं तावत्कर्मकांडेनागतार्थ
त्वात्कर्मभ्योऽसंभाव्यमाननिःश्रेयसप्रयोजनवत्वाच्चोपनिषदो व्याख्यारंभं संभाव्य पुनरनारंभवादिनोऽभिप्रायं
उद्भावयति॥ काम्यप्रतिषिद्धयोरिति॥ आसंतिकागामिशरीरानुत्पादे स्वरूपावस्थानं निःश्रेयसं शरीरानुत्पादश्च
हेत्वभावादेवस्यात्संसृतीति किं ज्ञानार्थोपनिषदारंभेणेत्यर्थः॥ मतांतरमाहाथवेति॥ यदेव स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादि ॥ ८ ॥
तदेव मोक्षसाधनं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गपदार्थस्य मोक्षादन्यत्रासंभवात्सति शरीरे क्लेशस्यावश्यंभावादित्यर्थः॥

(3A)

आ धंमतं प्रसाख्याति ॥ नेत्यादिना ॥ अद्यापि वर्त्तमाने देहे काम्यं प्रतिषिद्धं च नारभेत मुमुक्षुस्तथापि संचितस्यानेकस्य सं
भवात्तद्भोगाभावे न सिद्ध इत्यर्थः ॥ प्रायणेनाभिव्यक्तानि सर्वाण्येव कर्माणि संभूयैकं शरीरमारभंते तत्र सर्वेषामु
पभोगेन क्षपितत्वात्संचितं कर्मैव नास्तीति शंकानिराकरणायोक्तं विरुद्धफलानीति स्वर्गनरकफलानां ज्योति
ष्टोमब्रह्महत्यादीनामेकस्मिन्देहे भोगेन क्षयासंभवात्प्रायणस्य सर्वाभिव्यंजकत्वे प्रमाणाभावाद्बलव
तो प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्यावस्थानं संभवतीत्यर्थः ॥ संभावनामात्रमेतन्नात्र प्रमाणमस्तीत्याशंक्याह ॥ कर्मे ॥ संभवतीति ॥
ति ॥ प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततो शेषेण जन्म प्रतिपद्यंत इति स्वर्गादवरोहतां कर्मशेषसद्भावं दर्शयतीत्यर्थः ॥
संचितकर्मसद्भावमंगीकृत्य देहांतरारंभो न भविष्यतीत्याह ॥ इतिचेत् ॥ एतद्दूषयन् सिद्धांतविरुद्धमित्याह ॥ नेति ॥
मुमुक्षुणानुष्ठितस्य नित्यादेः संचितकर्मक्षयार्थत्वाभ्युपगमे पि नाभिमतसिद्धिरित्याह ॥ यदि नामेति ॥ प्रत्यो
क्तं मुमुक्षुः काम्यानि वर्जयेदिति ॥ तदप्यसति विवेकबले दुर्घटं सति मूलाज्ञाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादि
त्याह ॥ न च कर्महेतूनामिति ॥ ननु कामो नाज्ञानमूलः आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत आह ॥ स्वात्मनि चेति ॥ स
र्वमात्मेति पश्यतां तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिरज्ञानादिप्रवृत्तिनिमित्तं तु कामाभास एवं बावास्तवाभिनि

विरुधफलानि कर्माणि वर्जंते देहारंभकाणि ॥

ते॰भा॰

११३११

चेत्प्रागभावादिरित्यर्थः ॥ तेषामप्युच्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिकामनास्तीति नाशंकनीयमित्याह ॥ स्वयं चेति ॥ यच्चोक्तम
मकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह ॥ नित्यादीनां चेति ॥ आगामिदुःखं प्रत्यवायशब्दवाच्यं तेन त
(५) स्याभावरूपस्य नाभावो निमित्तं ॥ पापः पापेनेति श्रुतेर्निषिद्धाचरणनिमित्तकत्वाद्दुःखस्येत्यर्थः ॥ अकुर्वन्वि
हितं कर्म निंदितं च समाचरन् प्रसंजंश्चेंद्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति शास्त्रे प्रत्ययादकरणस्यापि निमित्तत्वमव
गतमित्याशंक्याह ॥ अतः पूर्वेति ॥ यदि यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन भविष्यत्तु तदा संचितदुरितक्षयो भवि
ष्यन्नत्वायं संचितदुरितवान् विहितमकार्षीदितः प्रत्यवायी भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते यथा विचिकित्सन् श्रो
त्रिय इति ततः शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्न तदकरणस्य हेतुत्वमवगंतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ननु लक्ष
णहेत्वोः क्रियाया इति शतृप्रत्ययस्योक्तत्वात् विधाने सति कथमिति हेतुत्वमेव न गम्यते तत्राह ॥ अन्यथेति ॥ भावरूप
स्य कार्यस्याभावरूपं कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवधारितं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणवि
रोधः स्यादित्यर्थः ॥ ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षकत्वमिष्टं भाट्टैश्चानुपलंभस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते ता
र्किकैश्च प्रतिबंधकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यं प्रत्युत्पादकत्वमिष्यते ॥ तत्कथमभावस्यैव कारणत्वं तदुक्तं ११३११

य४

(5A) भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतमिति। उच्यते। अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्यते किं तु ज्ञानस्य तद्
प्रत्यवायगमकत्वमिष्यते न च स्वरूपेण प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते॥ नित्याकरणाज्ज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसंगाद्ज्ञाना
मपि च केषांचिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलंभस्याभावप्रमितिहेतुत्वं सत्तया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातेस्ता
र्किकाणामपि प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसंगाच्चाप्रामाणिकत्वं॥ प्रागभावस्यापि ज्ञाततद्रूपेण
जन्यज्ञापकत्वमेव यस्मादिदं प्रागासीत्तस्मादिदानीं जातमिति न तु जनकत्वं प्रागभावस्यापि नियतप्राग्भावित्वे
न कारणत्वे माकालस्य स्ववृत्तिलापातः प्राग्भावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके॥ यस्माद करणनिमि
त्तप्रत्यवायपरिहारार्थं न नि[illegible]त्यं कर्म किं तु कर्मणा पितृलोकः सर्वे एते पुण्यलोका भवंतीति श्रुतेः पितृलोकमात्र
फलं तस्मात्तथोक्तचरितस्य शरीरानुसादस्सा [illegible] ले॥ द्वितीयं मतमनूद्य दूषयति॥ यश्चोक्तमित्यादिना॥ वि
धासहितेनापि कर्मणाऽरभ्यत्वान्मोक्षस्तत्र्यन्नित्य एव यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तिप्रदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिभंगं
मन्वानः शंकते॥ यद्भिनष्टमिति॥ यद्भावरूपं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तेस्तद्वन्मोक्षस्य निरतिशयप्रीतेर्भावत्वादनि
त्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः॥ प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यस्तु ध्वंसातिरिक्तं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्व्याख्यातोपर

मार्थत्वस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्तीत्याह ॥ प्रध्वंसेति ॥ जन्याश्रयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य न कार्यत्वं जनेर्नैरुक्तेर्भाववि
कारत्वाभ्युपगमान्नापि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं तदनभ्युपगमान्नाप्युत्तरकालयोगः कालेन संबंधाभा
वादवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च संबंधांतरमूलकत्वे दर्शनादुत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेदकत्वं स्वभावो न स्यात्तु स्मादभा
वस्य निर्विशेषत्वात्कार्यत्वं कल्पनामात्रमिति भावः ॥ किंचाभावस्याभावनिषेधमात्रस्वभावत्वाद्भावविरोधित्वाच्च न
भावरूपो धर्मः संभवतीत्याह ॥ अभावेति ॥ नन्वभावश्चतुर्विधस्तत्रानित्यः प्रागभावः प्रध्वंसादयस्तु नित्यास्ततः क
थं निर्विशेषत्वमित्याशंक्याह ॥ यथाहीति ॥ विधिप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एव भावो यथावच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्र
काशते तथा निषेधप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एवाभावोऽवच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशते ॥ जायते नश्यतीति चेति क्रिया
योगात्संभवाद्गुणयोगात्तद्धर्मे[illegible]कल्प्यते न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः ॥ इतश्च न तत्त्वतः सविशेष इत्याह ॥ नहीति ॥
विशेषणं हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धं प्रतियोगिनाम च विशेषणेन नान्वयस्य सहभावोऽस्ति घटप्रध्वंसनित्यत्वे घटस्यापि
नित्यत्वप्रसंगाद्घटसहभावित्वे च तदभाववत्त्वव्याघाताद्भावाभावयोः सहावस्थाने विरोधाभ्युपगमात्ततः प्रतियोगि
विशेषादभावः सविशेषः कार्यत्वादिधर्मवानिति विभ्रममात्रमित्यर्थः ॥ एवं प्रध्वंसदृष्टांतेन शंकितं नित्यत्वं परि ग४॥

(5)

योगात्प्रभावा

स्वभावश्चेद न्यावच्छेदकत्वं ३

(5A)

तीर्थ

हेत्वप्रकारांतरेणाशंक्य निषेधति॥ विद्याकर्मेत्यादिना॥ विद्याकर्मणोः कर्तात्मेत्यइति साधनसात तत्साध्यसात्मसंन
बाह्यं कर्तृत्वस्यानुपरमे निर्मोक्षप्रसंगादुपरमे च साधनसात तत्याजावान्मोक्षस्य विछित्तिः स्यादित्यर्थः॥ यस्मान्निः
श्रेयसं ब्रह्मज्ञानं विनादुःश्राप्यं तस्मादित्युपसंहारः॥ ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रसिद्धिरपि विद्ययाएव
निःश्रेयससाधनत्वे प्रमाणमित्याह॥ उपनिषदिति॥ निश्चातत्वाद्धि शिथिलीकरणादित्यर्थः॥ अस्यां विद्यायां निमित्त
त्ततायां परं श्रेयो ब्रह्म जीवस्योपनिषण्णमात्मत्वेनोपस्थितं भवतीत्यर्थः॥ एवमुपनिषदो व्याख्यारंभं संक्षाप्य
प्रतिपदं व्याख्यामारंभते॥ ॐ सुखमित्यादिना॥ ओं नमो ब्रह्मणे इति॥ सुखकृद्भवत्वित्यर्थः॥ अध्यात्मं प्राणकरणाभि
मानिनीनां देवतानां सुखकृत्त्वं किमिति प्रार्थ्यते तत्राह॥ तास्विति॥ श्रवणगुरूपादोपसर्पणपूर्वकं वेदांतानां
तात्पर्यावधारणं॥ धारणं श्रुतस्यापि अविस्मरणं॥ नमोग॥ इ॥ ब्रह्मणो निवेदनं अन्यद्ब्रह्म वायुश्चान्य इति नाशंक
नीयमित्याह॥ परोक्षेति॥ ब्रह्मणे इति पारोक्ष्येण सब्रह्मत्वमाचक्षत इति श्रुतेः॥ वायुश्च हि नच प्रत्यक्षतयानिर्दे
श्यः॥ प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्याध्यात्मिकप्राणरूपेण ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे
प्यपरोक्षत्वमित्याह॥ किंचेति॥ बाह्यं चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्व्यवहितं प्राणस्त्वव्यवधानेन साक्षि वेद्यः स

हि सादि साक्षिवेद्य

॥५॥ न्निहितश्चक्षुर्भोक्तुरितिच्चक्षुराद्यपेक्षयाप्रत्यक्षइत्यर्थः॥ब्रंहणाद्बृहत्त्वात्प्राणरूपेणत्वमेवानादिनाशरीरादेर्बृंहणंप्रसिद्धमित्यर्थः॥
यथाराज्ञोदौवारिकंकश्चिद्राजदिदृक्षुराहत्वमेवमेराजेतितथाहार्दस्यब्रह्मणोद्वारपंप्राणंहार्दब्रह्मदिदृक्षुर्मुमुक्षु
राहत्वमेवप्रत्यक्षंब्रह्मवदिष्यामीतिब्रह्मवदनक्रियाप्राणदेवतायास्तुत्यर्थास्तुत्यंतरमाह॥ऋतमित्यादिनायत्लोप
न्य०४ रमइतिस्वरोष्मव्यंजनप्रमादोमात्रदेशेयथाविवक्षितार्थसिद्धिरेवनस्यात्तदुक्तंमंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्या
प्रयुक्तोनतमर्थमाह॥सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधादितिलक्षणमितिलक्षणशास्त्रं॥
(6) ऋतुरषाणांमूर्द्धाइचुयशानांतालुइत्यादितस्मात्तमेवासिद्धत्वादिहकर्मव्युत्पत्तिरेवशिक्षाशब्दस्यग्राह्या॥च
ते शिद्द्व्याख्यानेबालिहीतिसूत्रेणव्याख्यानादिष्टोयस्येदंरूपंनव्याप्रकथनइत्यस्यसोपसर्गस्यप्रयोगानभि
धानादित्यर्थः॥संहितावर्णानांसन्निकर्षस्तद्विषयमुपासनंप्रथमंकथ्यतइत्याह॥अधुनेतिसन्निधानाद्व्यस्व
शाखासंहितेवग्राह्याद्यंत्रोमित्रइत्याद्याशीर्वादःकृत्स्नोपनिषच्छेषःसंहितोपनिषच्छेषमाशीर्वादांतरमाहतत्रे
तिवक्ष्यमाणोपासनंहित्वाप्रथमतःशब्दोपासनविधानेहेतुरतःशब्देनोक्तइत्याहयतोसर्थमितिपंचस्वितिसप्तमी
तलीयार्थेपरिणम्यतेअधिकरणशब्दश्चविषयपर्यायःपंचभिःपदार्थैर्विशेषितंज्ञानंवर्णेषुकर्त्तव्यं॥यथाविद्यु ॥५॥

श्री

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(6A)

कर्महे पुरुको

दर्शनं प्रतिमायां इत्यर्थः ॥ लोके च धीति लोकानधी केसोपादायध्येयत्वेनेत्यर्थः । विद्याशब्देन विद्याप्रतिबद्ध आचा
र्यादिर्विवक्षितस्तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादिर्विवक्षितः अध्यात्ममित्यात्मानं नोल्कारमधिकृत्य
वर्त्तते जिव्हादि तद्विवक्षितं सर्वं तत्तदभिमानिनी देवतेव ग्रासत्वाच्यस्योपास्यत्वासंभवादिति विधिशेषमर्थ
वादमाहेताएता इति संहितोपनिषदः कर्त्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरुक्तः कथं कर्त्तव्या इत्याकांक्षायां विनियोगवि
धिमाहेतौ यथेत्यादि नाकर्तुरेकत्वादनुष्ठेयानां बहुत्वादवश्यंभावि नित्क्रमे विशेषनियमार्थमथशब्दः
हृदयस्याग्रे वच्यस्तथा जिव्हायां अथवक्ष इति व [illegible] तेपरामइयं तेधिकारविधि प्रदर्शनाय यथाद
र्गादयः ष्ठयागाः समुच्चिताः फलसाधानमधिकोधिरोशेनाभेदात्तथा पंचोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफ
लकामस्यानुष्ठेया इत्याह ॥ यः कश्चिदित्यादिना ॥ फलकामिनानुष्ठेयमानं संहितोपासनं कामितफलाय भ
वति फलानभिसंधिनात्वनुष्ठीयमानं संहितोपासनं कामितब्रह्मविहीनेन सत्वशुध्यर्थं यागाद्यनुष्ठातुमशाक्य
त्वात् इति श्रीकामस्य होमोपि परंपरया ब्रह्मविद्योपयोगीति महातात्पर्य विद्यार्थं भवति ॥ मेधाहीनेन ब्रह्मणो वगंतुम
शाक्यत्वात् मेधाकामस्य जपोपि ब्रह्मविद्यार्थो भवति मेधाश्रीविरूप यैविद्यासंनिधि समाम्नातानां सर्वत्र इत्यर्थः ॥

अवांतरतात्पर्यमभिप्रेत्याह ॥ यश्छंदसामित्यादिना ॥ संबभूवेति जन्मवाचके पदे श्रूयमाणे किमिति प्रजापतिर्लोकान्
भ्यपदित्यादिश्रुत्यंतरानुसारेण प्रथमत्वेन प्रतिभानं व्याख्यायते तत्राह नहीति पुरुषविपरिणाम इति भूयासमित्युत्तम
पुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन परिणामः कर्तव्य इत्यर्थः अचेतनशब्दं प्रति प्रार्थना कथं कथं चेंद्रशब्देनाभिधा
नमित्याशंक्य ब्रह्माभेदविवक्षयेत्यभिप्रेत्याह ब्रह्मण इति ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थश्चेदोंकारः किमिति स
र्वैर्नोपास्यत इत्याशंक्याह मेधयेति ॥ लौकिकप्रज्ञयेति ॥ शालग्रामादिष्विव देवताबुद्ध्येत्यर्थः ॥ मे त इति योर्ष्यौ दिन्वयं ॥
ब्रह्मणोत्पन्नत्वात्त्वं वस निवासे वस आच्छादन इति धातुद्वयादुप्रत्ययः श्रीलेवर्थी वेदमसु वसनं श्रीलः वस्त्राच्छा
दनश्रीलो वा वसु दितिर्लिंगव्यत्ययेन वसुर्वसीयान् तस्मादतिशयेन वसु ईलोपश्छांदसः वसुमान्वा वसुशब्देन न लक्षण
याभिप्रेत्याह वसुमत्तरा इति पूर्वोक्तस्य प्रार्थनस्य प्रयोजनमाह किं चेति यदुक्तं ब्रह्मचारिणो मामायान्त्विति तत्र
दृष्टांतमाह यथेति ॥ उक्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकस्य संबंधमाह संहिताविषयमित्यादिना व्याहृतीनां च
द्वारगृहीतत्वात्तत्परित्यागे नोपदिश्यमानं ब्रह्म न बुद्धिमारोहयतीति ततो व्याहृतिद्वारीरं हिरण्यगर्भसंब्रह्मांतर्हृदयेऽभ्ये
यत्वेनोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ मह इति व्याहृतानांगि ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या न त्वन्यं किं साम्यमित्यत आह ॥ मह इतीति ॥ यथा देवदत्त

श्री

(7A)

१२ अवगंतव्येतितात्पर्यमाह॥ अयंलोक इत्यादिना॥ एकैकव्याहृतियो यदा चतुःप्रकाराः ४

स्यपादादीन्यंगानि मध्यमाग्वाग्भ्यांगीतरेषामंगानामात्मा कथ्यते॥ व्यापकत्वात्तथा महो व्याहृति हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो म
ध्यभाग आत्मेति कल्प्यते इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कल्प्यंते॥ प्रथमा व्याहृतिः पादौ द्वितीया बाहू तृतीया शि
र इत्यर्थः॥ व्याहृ सवयवं ब्रह्मणो पासीनेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः इदानीमंगविशेषविधिः कथ्यते॥ भूरिति वा अयं लोक इत्या
दिना तत्रैकैकव्याहृतिश्चतुःप्रकारा भिद्यते तदा षोडशकला पुरुषमुपासितो भवतीत्यभिप्रेत्य संक्षेपमाह॥ ता वा एता
इति॥ स वेद ब्रह्मेति ब्रह्मवेदनं फलत्वेन न संकीर्त्यते अधिकार विधिवाक्ये किंतु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मणो पा
सने गुणविधानं करिष्यतीति सूचयितुमित्याह॥ न तद्विशेषविवक्षत्वादित्यादिना॥ यदि व्याहृ सवयमेव ब्रह्मणोत्तरत्रो व
पास्यं तदेवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मके अग्नौ प्रतिष्ठाभिधानं घटेत तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्त्यभिधान
मुपासने फलत्वे लिंगमित्याह॥ लिंगाच्चेति॥ किं चैकत्र प्रधान विद्या विधिरपरत्र गुणविधिरित्येवमनुवाकभेदे बरि त
येनानन्यथासिद्धं भेदकं प्रमाणमुपलभ्यत इत्याह॥ विधायकाभावाच्चेति॥ विधायक इति भिन्नविद्याबोधक इत्यर्थः॥
तदुपलभ्यमानत्वादिति॥ ज्ञानाकारपरिणामिनि मनस्येवोपलभ्यमानत्वात् ध्यायिन्निरित्यर्थः॥ जडस्य मनसः प्र
वर्तितृत्वाधिष्ठातृतया हिरण्यगर्भोनुमीयते॥ तस्य शास्त्रे सकलकरणाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धत्वादिति तल्लिंगत्वमुक्त
मित्यर्थः॥ स्वाराज्यं निरंकुशमैश्वर्यं जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणं भवतीत्याह॥ अंगभूतानां देवतानामिति॥ सावधिकमे

तद २

॥तै० भा०॥

॥७॥

(8)

अत

श्वर्यं मैवाह ॥ आप्नोतीत्यादिना ॥ उत्तरोऽनुवाकः प्रकारांतरेण हिरण्यगर्भोपासनविधिपर इत्याह ॥ यदेतदित्यादिना ॥ पृ
थिव्यादेः कथं पांक्तत्वमित्याकांक्षायां पंक्त्याख्यस्य छंदसः संपादिनादित्याह ॥ पंचसंख्येति ॥ न केवलं पंचसंख्यायो
गात्पंक्तिच्छंदःसंपादनं यज्ञत्वसंपादनमपि कर्तुं शक्यत इत्याह ॥ पांक्तश्च यज्ञ इति प[illegible]ी यजमानपुत्रदैवमानुषवित्तैः
पंचभिः संपाद्यत इति यज्ञः पांक्त इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं [illegible] फलवतीति न्याया[illegible] पांक्तरूपेणाध्यात्मिके पां
क्तत्रयमनुगंतव्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ एकात्मतयेति ॥ व्याख्यानुवादपूर्वकमुत्तरो वाक्यमवतारयति ॥ आत्मन्[illegible] नु
रसादिनावेद विद्वान्हि सर्वाः क्रियाओंकारमुच्चार्य प्रवर्तंते तस्य सर्वस्य ब्रह्मग्रहीतत्वात्तत्परिहारेणोपदिष्टं ब्रह्म
नतु ब्रिमारोहैदंतः समादायैवोपासनविधी यत इत्यर्थः ॥ ननु ओंकारस्य शब्दमात्रस्याचेतनत्वादहमेतेनोपासितव्य इति
नाभावात्कथं फलदातृत्वं स्यादित्याशंक्याह ॥ परापरेति [illegible] सर्वेश्वर एव फलदातेति भावः ॥ ओंकारे
८: ब्रह्मत्वाध्यासे [illegible] किं साहरूपमित्यत आह ॥ ओमिति इदमिति सर्वास्पदत्वमोंकारस्य ब्रह्मणा सादृश्यमित्यर्थः ॥ शास्त्राणि
गीतिरहितानि ऋचश्च [illegible] प्रतिगर इत्यथामोदैवेति शब्दमध्वर्युः प्रतिगृणाति होता तु शंसनं उच्चारयतीत्यर्थः ॥ प्रवक्ष्यन्निति ॥७॥
स्वपरिभाषणं [illegible] प्रथमव्याख्याने द्वितीये च [illegible] प्राप्नवानित्यस्य द्रष्टव्यं ॥ अथवा हितानुवाकेन संबंधमाह ॥ विज्ञाना

प्रतिप्रतिशंसन

(8A)

देवेत्यादिना ॥ अपरविद्यासहकारितयात्तत्फलं नैव फल... वसि ध्यर्थमुत्तरानुवाकारंभ इत्यर्थः ॥ लोकिकः संव्यवहारो वि
वाहादिः पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचनग्रहणस्य तात्पर्यमाह ॥ सर्वैरेतैरिति ॥ किंमिति यत्नेनानुष्ठेयेतत्राह ॥ स्वाध्यायाधीनमिति ऋषी त्रयाणां
णां मतत्रये दोपन्यासेन स्वाध्यायप्रवचनयोरेवादरं विवृणोति ॥ सत्यमित्यादिना ॥ स्वाध्यायार्थ इति ॥ जपार्थ इषे त्वेति शाखां छिन
त्ती तिवदन्यत्र विनियोजकं श्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यते इत्याह ॥ नान्यार्थत्वमिति ॥ अप्यक्षितमसीत्यादिवदुपासनाविधि
शेषत्वं वा अस्तु नैष्ठाक्यते ज्ञानसाधनक्रियाविधेः प्रकांतत्वादित्यर्थः ॥ अहं वृक्षस्येति मंत्रस्य ऋषिः त्रिशंकुः पंक्तिश्छंदः परमा
त्मा देवता ब्रह्मविद्यार्थे विनियोगः ॥ न केवलमस्य जपो विद्यार्थः पूर्वोक्तानि कर्माण्यपीत्याह ॥ ऋतं चेत्यादिना ॥ उत्तरानुवा
कस्य तात्पर्यमाह ॥ वेदमनूच्येत्यादिना ॥ विद्योत्पत्त्यर्थं नित्यनैमित्तिकान्यवश्यानुष्ठेयानीति नियमांतरमाह ॥ प्रागुपन्या
सात्केवलकर्मणामिति ॥ सेयह वाक्यं विवृणोति ॥ केवलेत्यादिना ॥ अविद्यया कर्मणा मृत्युमधर्मं तीर्त्वेति मंत्रोपि विद्योत्पत्तेः
प्रागेव कर्मानुष्ठानं सूचयतीत्यर्थः ॥ ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने चेत्यादिना पूर्वं कर्मानुष्ठानमुक्तमेव ततः पौनरुक्त्यमित्याशं
क्याह ॥ ऋतादीनामिति ॥ विद्यारंभं कृत्वा गुरुकुलान्न निवर्तितव्यं किंत्वध्ययनविधेरर्थावबोधद्वारेण पुरुषार्थपर्यव
सायित्वात् शिष्यार्थमक्षरग्रहणानंतरमर्थावबोधमपि यतितव्यमित्याह ॥ ग्रंथग्रहणादन्विति वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृति

यानीत्यंको नियम उक्तः ॥ प्रागेवानुष्ठे — ५

॥ नै० भा०

अ नु

॥ ८ ॥ रप्येतच्छ्रुतिविरुद्धमित्याह ॥ तेनावगम्यत इति ॥ अत एकमिति तिविवचनार्गं परस्य हितमित्यर्थः ॥ एवं कर्त्तव्यमर्थमुपदिश्यानुष्ठान
कालेऽसमुपसन्नसंज्ञायनिवर्त्यत्वं शिष्याचारः प्रमाणयितव्य इत्याह ॥ तथैव मित्यादिना ॥ अपरप्रयुक्ता इति स्वतंत्रा इत्यर्थः ॥
थादौ आ अप्रयुक्ता अनिष्टा इत्यर्थः ॥ आपूर्वोक्तेके वलाया विद्याया निःश्रेयससाधनत्वमुक्तमपि स्फुटीकर्तुं कर्मविधिमुप
लभ्य प्रसंगात्पुनर्विचारयितुमुपक्रमते ॥ अत्रेति ... इत्यादिना विवेकार्थमिति ॥ एवमेकफलत्वज्ञापनार्थमित्य
(९) र्थः ॥ ननु तं च मायोपदिश्यत इति न्यायेनाध्ययनस्यापि कर्मकर्तृसंस्कारतया कर्मविधिशेषत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्यार्थ
वादमात्रत्वात्कर्मण्य एव परं श्रेय इति पूर्वपक्षः ॥ सिद्धांतमाह ॥ न नित्यत्वादित्यादिना ॥ यद्यप्यध्ययनविधिप्रयुक्त्याकृत्स्नो कैः
वेदार्थ एकेन विचारयितव्यस्तथाप्यध्ययनविधौ प्रतिशाखाध्ययनं प्रति वा क्वार्थविचारं च व्यापारं नेदानीं प्रयुक्त्यात्सुदय न
कामस्य कर्मोपयोगिवाक्यार्थज्ञानबलमात्रेण कर्मण्यधिकारसत्त्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तत्रानुपयोगान्न समस्त
वेदार्थज्ञानबलतः कर्माधिकारे प्रमाणमस्तीत्याह ॥ तच्चनेति ॥ यद्यपि चाध्ययनविधिप्रयुक्तो वेदान्तविचारोपि कृत्स्नो गुरु चा
कुल एव तथापि न समस्तवेदार्थज्ञानयेनाधिकारं उपसन्नसाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तत्र कर्मभावादित्याह ॥ श्रुत ॥ ८ ॥
त्वानेति ॥ श्रुतात्गुरुकुले विचारिताद्वाक्यात्कर्मानुष्ठानोपयोगियज्ज्ञानं तावन्मात्रेण कर्मण्यधिक्रियते न ब्रह्मसाक्षा

पा२

(9A)

कारफलमुपासनमपेक्षते व्यतिरेके तन्नाशादित्यर्थः॥ अध्ययनविधिविषयापारोपरमेनुष्ठेयं तथा च तेन ब्रह्मोपासनेमे
वनास्तिमानाभावादिति न वक्तव्यमित्याह॥ उपासनं चेति॥ एतच्च कर्ममीमांसान्यायांगीकारमात्रेणोक्तं वस्तु
तस्तु श्रोतव्यविधिप्रयुक्त एवोपनिषद्विचारारंभो नान्याधिकारः कर्मकांडविचारोप्युत्तरैर्विधिप्रयुक्त एवेति प्र ज्ञातुर
कटार्थे प्रतिष्ठितं केवलं कर्म मोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य विद्यासमुच्चितं मोक्षसाधनमिति पक्षांतर
मात्रं तस्य निषेधति॥ एवं तर्हीत्यादिना॥ न स पुनरावर्त्तत इति वचनादारभ्योपि मोक्षो नित्य इति न शंकां कर्तुं प्र
सिद्धं पदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गज्ञापकत्वान्न चारभ्यस्य नित्यत्वयोग्यत्वं प्रसिद्धमन्यथा वच
नस्य कारकत्वप्रसंगाद्धोमणिमविंददित्यादिष्वपि योग्यताकल्पनाप्रसंगादित्याह॥ न ज्ञापकत्वादित्यादिना॥
कर्म प्रधानं विद्या चोपसर्जनमिति समुच्चयं निरस्य समसमुच्चयेप्यतिदिशति॥ एतेनेत्यनित्यत्वादिदोषप्र
संगेनेत्यर्थः॥ मोक्षस्य प्रतिबंधहेतुरविद्याधर्मादिस्तन्निवर्त्तके विद्याकर्मणी न स्वरूपोत्पादके ततः स्वरूपाव
स्थानस्य नित्यत्वं प्रध्वंसस्य च कृतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः॥ भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतेः के
वलविद्यासाध्यैवाविद्यानिवृत्तिर्न तत्र विद्यायाः सहकार्यपेक्षा कर्मफलं त्वन्यदेव प्रसिद्धमित्याह॥ न कर्मण इति

मोक्षेपि

॥१८॥ उत्पत्तिः पुरोडाशादेः संस्कारो व्रीह्यादेः विकारः सोमस्य आप्तिर्वेदस्य कर्मफलं प्रसिद्धमात्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्याना
दित्वादनाधेयातिशयत्वादविकार्यत्वान्नित्याप्तत्वाच्च कर्मफलाद्वैपरीत्यमित्यर्थः॥ अर्चिरादिगतिश्रवणाद्ब्रह्मलोकादा
वृत्तिः स्थितेन ब्रह्मप्राप्तिर्मोक्षस्तन्नो नित्याप्तत्वमसिद्धमित्यर्थः॥ गत्वाप्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणा
(10) वा॥ नाद्य यथापीत्याह॥ न सर्वगतत्वादिति॥ गत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यं दर्शयति॥ शंकापूर्वकं॥ सैश्वर्येत्यादिना॥ स संस्कारद्वैयं
मुच्चयमभ्युपगम्य कर्मकार्यं किंचिन्मोक्षे न संभवतीत्युक्तं सोपि न संभवतीत्याह॥ विरोधाच्चेत्यादिना॥ कर्त्रा
दिकारकभेदस्य सत्यत्वं रामः अध्ययदि ब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते तदा मिथ्यार्थत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्यं स्या
दित्याह॥ विहितत्वादिति॥ शंकां विवृणोति॥ यदीत्यादिना॥ अध्ययनविधिगृहीतानां श्रुतीनां पुरुषार्थोपद
र्शकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यं॥ न तु भेदसत्यत्वेनेत्ततः प्रसिद्धं कर्तृकारकादिभेदमर्थक्रियासमर्थमादाय प्रवृत्तानां
प्रामाण्यं न विरुध्यत इत्याह॥ न पुरुषार्थेति॥ संग्रहवाक्यं विवृणोति॥ विद्योपदेशपरतावदित्यादिना॥ पूर्वं
सत्यमिथ्याविषयत्वेन विद्याकर्मणोर्विरोधमादाय समुच्चयो निरस्त इदानीं काम्यकामि विषयत्वेन विरोधमा
ह॥ अपि चेत्यादिना॥ समसमुच्चयं निरस्य गुणप्रधानभावेनापि समुच्चयं निरस्यति॥ विरोधादेव चेति॥ विद्याया ॥१८॥
दि

(10A)

कर्माणि स्वफलेनापेक्षते विरुद्धत्वादित्यादिदंडे धर्मश्च वर्णाश्रमनंक थं तर्हि विद्यासंनिधाने पाठ इत्यत आह ॥
स्वाश्रमत्वाद्वेति ॥ कर्मणां विद्यासाधनत्वं श्रुत्वा गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठंते केचन मूढा एवं तर्हीति ॥ श्रुति
स्मृतिस्वाश्रमाणामपि विहितत्वाविशेषान्नैतदीयकर्मसु कर्मत्वाविशेषाच्च ग्राम्यधर्मरागिणामेवैतद्व्याख्यमित्याह ॥
न कर्मानेकत्वादिति ॥ असंकीर्णत्वादिति हिंसाद्यमिश्रत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च कर्मणो विद्यासाधनत्वेपि गार्हस्थ्यमात्रं कर्मे-
त्याह ॥ जन्मांतरेति ॥ कामिनां गार्हस्थ्यस्यानुष्ठेयत्वेपि न सर्वैरनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वंतरमाह ॥ लोकार्थत्वाच्चेत्यादिना ॥
गार्हस्थ्यस्याना [illegible] इयकत्वे न चैकल्पितमनुष्ठानमुक्तं तत्राह तुल्यत्वं [illegible] त्वेन विकल्पमाश्रित्य मति ॥ कर्मप्रतिश्रुतेरि
ति ॥ जन्मांतरकृतानुग्रहादिति परिहारत्वाद्यं विवेचनाति [illegible] फलमित्याना ॥ कर्मणि यत्नाधिक्यस्यान्यथासिद्धत्वाद्वि-
कल्पविद्यात्मकत्वं न सज्जवतीत्यर्थः ॥ इदानीं गृहस्थाश्रमकर्मणां बहिरंगत्वं संन्यासाश्रमकर्मणां त्वंतरंगविद्यासा-
धनत्वमिति विशेषं दर्शयितुं चोद्यमुद्भावयति ॥ कर्मनिमित्तत्वादित्यादिना ॥ शांतिद्वयस्यापौनरुक्त्यमाह ॥ ग्रान्तेमि
त्यति ॥ तदपरं ब्रह्मस्वमामपरविद्यार्थिनमावीदरक्षत्वं ॥ इदानीं परविद्यार्थिनमप्यवतु ॥ साधारण्येन ममयापूर्वं प्राथि-
तत्वादित्यर्थः ॥ असाधारण्येन परविद्योपसर्गशांत्यर्थमाह ॥ सहनाविति ॥ नौ आवयोस्तेजस्विनोरधीतं तेजस्व्यस्त्विति ॥
स्वनात्नुवादपूर्वकमानंदवल्ल्यास्तात्पर्यमाह ॥ संहितादीत्यादिना ॥ ननु मथापूर्वं प्राप्नोति स्वाराज्यमिति सपरविद्याफलमुक्तं सं

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com